

УДК 343.13(477)

СОТНИК Н.А.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПРИМУС ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НОВОГО КПК УКРАЇНИ

У статті розкрито поняття кримінально-процесуального примусу з урахуванням положень чинного КПК України 2012 року та запропоновано авторське визначення зазначеної категорії. Визначено основні ознаки, властиві кримінально-процесуальному примусу у кримінальному провадженні України. Проаналізовано співвідношення понять «кримінально-процесуальний примус», «примус у кримінальному провадженні», «заходи кримінально-процесуального примусу» та «заходи забезпечення кримінального провадження».

Ключові слова: кримінально-процесуальний примус, примус у кримінальному провадженні, заходи кримінально-процесуального примусу, заходи забезпечення кримінального провадження.

В статье раскрыто понятие уголовно-процессуального принуждения с учетом положений действующего УПК Украины 2012 года и предложено авторское определение данной категории. Определены основные признаки, присущие уголовно-процессуальному принуждению в уголовном производстве Украины. Проанализировано соотношение понятий «уголовно-процессуальное принуждение», «принуждение в уголовном производстве», «меры уголовно-процессуального принуждения» и «меры обеспечения уголовного производства».

Ключевые слова: уголовно-процессуальное принуждение, принуждение в уголовном производстве, меры обеспечения уголовного производства, меры уголовно-процессуального принуждения.

The concept of criminal procedural coercion according to applicable Criminal Procedural Code of Ukraine 2012 is researched in article and it was proposed author's definition of this category. It has been determined main features which is inherent for criminal procedural coercion in criminal proceedings of Ukraine. It has been analyzed correlation of concepts of criminal procedural coercion, coercion in criminal proceedings, measures of criminal procedural coercion and measures of ensuring criminal proceedings.

Key words: criminal procedural coercion, coercion in criminal proceedings, measures of ensuring criminal proceedings, measures of criminal procedural coercion.

Вступ. Основними методами впливу на поведінку людей і, як наслідок, регулювання суспільних відносин є переконання та примус. Метод переконання, порівнюючи з примусом, є не дуже вираженим у кримінальному провадженні, оскільки не такий ефективний та дієвий, як примус через специфіку відносин, які необхідно регулювати. Правильне застосування примусу у кримінальному провадженні забезпечує ефективне виконання його завдань та раціональне функціонування всього «механізму» кримінального провадження. Хоча кримінально-процесуальний примус суттєво обмежує конституційні права та свободи особи, його застосування є виправданим з огляду на виконання завдання боротьби зі злочинністю.

Правообмежувальний характер кримінально-процесуального примусу викликає постійну увагу з боку науковців та перебуває в полі зору правозахисників, чим і пояснюється стала актуальність цього питання. Крім цього, однією з умов майбутньої євроінтеграції України є адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу, де застосування будь-якого державного примусу (а особливо кримінально-процесуального) є виключним, але водночас максимально ефективним і чітко регулюється законом. Тому правове регулювання застосування кримінально-процесуального примусу є тим «лакусовим папірцем» відповідності практично всього законодавства вимогам Європейського Союзу та його цінностям у правовому значенні. У зв'язку з цим розуміння кримінально-процесуального примусу та його правове регулювання суттєво змінилися після набрання чинності нового Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 (далі – КПК України) та внесення у нього змін із метою виконання вимог Європейського Союзу щодо адаптації нашого законодавства.

© СОТНИК Н.А. – аспірант докторантури та аспірантури (Львівський державний університет внутрішніх справ)

Питання кримінально-процесуального примусу, як і державного примусу загалом, неодноразово були предметом дослідження науковців та практиків. Варті уваги праці як вітчизняних, так і закордонних фахівців у цій галузі.

У радянську епоху з'явилися наукові доробки з цієї проблематики таких учених, як: А.Н. Ахпанов, З.З. Зіннатуллін, З.Д. Єнікеев, З.Ф. Коврига, В.М. Корнуков, Ф.М. Кудін, І.Л. Петрухін, А.О. Філющенко та низки інших, які до сьогодні використовують як першоджерела про кримінально-процесуальний примус на пострадянському науковому просторі. Серед науковців незалежної України, які займалися дослідженням питання про заходи кримінально-процесуального примусу та кримінально-процесуальний примус загалом, були: А.А. Благодир, Д.Л. Василенко, О.В. Верхогляд-Герасименко, С.Л. Деревянкін, А.В. Захарко, Е.Д. Коваленко, С.В. Пастушенко, В.В. Рожнова, Т.В. Садова, А.Я. Хитра, І.М. Янченко та ін.

Питання кримінально-процесуального примусу не перестають бути актуальними й сьогодні, особливо після прийняття нового КПК України та внесення у нього вже численних змін; багато моментів є дискусійними, науковці й досі не можуть дійти консенсусу щодо цього.

Питання заходів забезпечення кримінального провадження як прояву кримінально-процесуального примусу у наукових статтях досліджували І.В. Глов'юк, О.М. Гумін, М.І. Карпенко, Г.К. Кожевніков, О.М. Миколенко, Ю.М. Мирошніченко, В.В. Назаров, В.В. Романюк, В.І. Сліпченко, С.М. Смоков, О.Ю. Татаров, В.І. Фаринник, О.В. Фірман та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття кримінально-процесуального примусу та властивих йому ознак із урахуванням положень чинного КПК України і визначення співвідношення понять «кримінально-процесуальний примус», «примус у кримінальному провадженні», «заходи кримінально-процесуального примусу» та «заходи забезпечення кримінального провадження».

Результати дослідження. Хоч застосування будь-якого державного примусу суттєво обмежує конституційні права та свободи особи, гарантовані Основним Законом – Конституцією України, цей же Основний Закон і дозволяє його застосування. Так, у ч. 1 ст. 64 Конституції України зазначено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України [1].

Застосування примусу у кримінальному провадженні є необхідним, а в деяких випадках і обов'язковим, і викликане необхідністю виконання основного завдання держави – боротьби зі злочинністю, яке є складним і завжди зустрічає спротив із боку тої самої злочинності або й навіть інших осіб (така діяльність здебільшого є непотрібною та неприйнятною для деяких її учасників, зазвичай сторони захисту), оскільки є дієвим способом забезпечення виконання та дотримання приписів кримінально-процесуального законодавства, але таке втручання у конституційні права і свободи особи суворо регулюється як національним, так і міжнародним законодавством.

Цілком слушно, на нашу думку, зазначає А.А. Благодир, що «у системі заходів, що забезпечують законність, одне із центральних місць займає діяльність щодо боротьби зі злочинністю. Це зумовлено тим, що злочини є найбільш суспільно небезпечними посяганнями на права та свободи людини... Одним із ефективних інструментів боротьби зі злочинністю був і залишається інститут кримінально-процесуального примусу» [2, с. 3].

Вважаємо за необхідне з'ясувати семантику слова «примус». У світлі нашого дослідження найкраще підходить розуміння примусу, подане у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, як «зумовлена кимось або чимось необхідність діяти певним способом незалежно від бажання, натиск зумовлений законом» [3, с. 1124].

Проте зазначимо, що законодавчого трактування поняття кримінально-процесуального примусу, його заходів та заходів забезпечення кримінального провадження немає як у КПК України 1960 року, так і в чинному КПК України. Законодавець лише один раз у ст. 2 КПК України вказав про процесуальний примус, не розкриваючи змісту самого поняття, але присвятив заходам забезпечення кримінального провадження окремий розділ II [4].

Так, у теорії кримінального процесуального права окремо розглядаються такі категорії, як «примус у кримінальному провадженні (процесі)» та «кримінально-процесуальний примус». Думки щодо співвідношення зазначених категорій також різняться і є дискусійними.

В.В. Рожнова, наприклад, одночасно вживає зазначені два поняття як ідентичні за змістом та суттю [5]. Водночас А.А. Благодир наголошує на тому, що кримінально-процесуальний примус охоплює всі випадки застосування примусових заходів у зв'язку з реалізацією норм кримінально-процесуального права. Тому кримінально-процесуальний примус і примус у кримінальному процесі є поняттями тотожними [2, с. 9, 14].

Ми ж підтримуємо думку О.В. Фірман, відповідно до якої «примус у кримінальному провадженні» – це родове поняття, а «кримінально-процесуальний примус» – видове, тому співвідносяться вони як ціле і частина, оскільки примус у кримінальному провадженні передбачає всі різновиди впливу на учасників кримінального провадження, внаслідок якого вони зобов'язані виконувати процесуальні обов'язки всупереч власній волі під загрозою застосування до них санкцій різного роду:

кримінально-процесуальних, кримінально-правових, адміністративно-правових, дисциплінарних. У свою чергу, кримінально-процесуальний примус є складовою частиною примусу у кримінальному провадженні, тому що охоплює тільки ті засоби впливу на учасників кримінального провадження, які передбачені кримінально-процесуальним законодавством [6, с. 231].

Крім цього, у науковій юридичній літературі часто трапляються ототожнення і підміна одне одним поняття «кримінально-процесуальний примус» та «заходи кримінально-процесуального примусу». Водночас одні автори ототожнюють ці поняття, інші – співвідносять як ціле і частину.

Так, влучно вказує В.В. Рожнова: «Точність і послідовність кримінально-процесуальної термінології вимагає їх розмежування і застосування відповідно до змісту. Безпідставне розширення або звуження об'єму кожного з видів примусових засобів, які різняться за своєю правовою природою, або їх змішування неминуче призводить до використання невідповідних засобів правоохорони, до труднощів у досягненні завдань кримінального судочинства, до порушення прав і законних інтересів громадян» [5, с. 29–30].

На думку В.М. Корнукова, кримінально-процесуальний примус – це різновид державного примусу, що становить «сукупність усіх передбачених нормами кримінально-процесуального права заходів примусового впливу, покликаних забезпечити виконання обов'язків учасниками процесу під час розслідування і судового розгляду кримінальних справ та належне виконання завдань кримінального судочинства». Автор стверджує, що потрібно розмежовувати заходи кримінально-процесуального примусу, процесуальну відповідальність та санкції кримінально-процесуальних норм [7, с. 7–9].

А.Н. Ахпанов під процесуальним примусом розуміє «метод кримінально-процесуального регулювання, що виражається в закріплених нормами закону специфічних способах впливу на учасників процесу і спрямований на безперешкодне досягнення цілей і завдань кримінального судочинства». Науковець, як і В.М. Корнуков, також визначає три основні форми вияву примусу у кримінальному процесі [8, с. 7, 16–17].

В.В. Рожнова теж є послідовником ідеї, що кримінально-процесуальний примус охоплює процесуальну відповідальність, процесуальні санкції, заходи процесуального примусу, які між собою суттєво відрізняються, що зумовлено їхньою відносною самостійністю [5, с. 39].

Однак Р.М. Білокінь, досліджуючи питання співвідношення кримінальної процесуальної відповідальності і кримінального процесуального примусу, вважає, що «міра кримінальної процесуальної відповідальності визначається санкцією кримінальної процесуальної норми, а реалізація кримінальної процесуальної відповідальності здійснюється шляхом застосування заходів кримінального процесуального примусу». Але далі у своїй статті науковець говорить про «заходи кримінальної процесуальної відповідальності» та «заходи примусового характеру», які співвідносить як ціле і частину, тобто відносить заходи кримінальної процесуальної відповідальності до окремої групи заходів процесуального примусу [9, с. 216–218]. Але, як на наше бачення, у такому разі Р.М. Білокінь під поняттям «заходи процесуального примусу» має на увазі кримінально-процесуальний примус з огляду на назву статті та її зміст.

Натомість О.М. Миколенко, досліджуючи кримінально-процесуальний примус у положеннях нового КПК України, кримінальним процесуальним примусом називає «особливий вид державного примусу, який є встановленою нормами кримінального процесуального права системою заходів психологічного, фізичного і організаційного впливу, що застосовуються, по-перше, до осіб, які порушують чи вчинили порушення норм кримінального процесуального права, по-друге, до інших осіб і життєвих ситуацій із метою їх покарання, відновлення колишнього положення речей для забезпечення законності процесуальних рішень, забезпечення мобільності і оперативності процесу та попередження можливих порушень із боку суб'єктів кримінального процесу, які можуть суттєво вплинути на законність судового рішення» [10, с. 207]. Таке визначення досліджуваного поняття, запропоноване О.М. Миколенко, ми вважаємо неточним та таким, що не відображає ознак і суті самого поняття. Очевидно, що автор надто розпливчато вказує на осіб, до яких застосовується кримінально-процесуальний примус (і не тільки осіб, а й життєвих ситуацій, із метою їх покарання, що є абсурдним, на наш погляд), непослідовно та несповна зазначає й цілі його застосування.

З усього наведеного випливає, що заходи кримінально-процесуального примусу є лише його складовою частиною, з чим ми погоджуємося. Однак КПК України 2012 року ввів нове поняття «заходи забезпечення кримінального провадження». Тому неоднозначною є думка серед науковців із приводу співвідношення цього поняття з кримінально-процесуальним примусом та заходами кримінально-процесуального примусу.

Ми ж вважаємо, що заходи забезпечення кримінального провадження, зважаючи на передбачені законодавством положення, є ширшим поняттям, ніж заходи кримінально-процесуального примусу, але акцентуємо та наголошуємо, що вони не співвідносяться як ціле та частина, а швидше існують поряд, іноді перетинаючись. По-перше, якщо виходити зі змісту, то недоречним вважаємо сам термін, оскільки кримінальне провадження загалом забезпечують не тільки заходи кримінально-процесуального примусу, але й цілий арсенал інших заходів, засобів та дій, передбачених КПК України. Заходи кримінально-процесуального примусу фактично створюють умови для реалізації завдань криміналь-

ного провадження та саме примусово забезпечують його. Тобто, у тих випадках, коли інші засоби та дії не такі ефективні або не можуть впоратися з певним конкретним завданням, то тоді додатково застосовують саме заходи кримінально-процесуального примусу. Водночас заходи кримінально-процесуального примусу застосовують не у плані фізичного чи іншого примусу, а саме як правовий примус, передбачений нормами кримінально-процесуального примусу, що застосовується від імені держави. Тож поняття «заходи забезпечення кримінального провадження» не відображає основної характерної ознаки заходів кримінально-процесуального примусу – примусовий характер таких заходів.

По-друге, зважаючи на суть поняття «заходи забезпечення кримінального провадження», можна зробити логічний висновок, що законотворець у переліку цих заходів передбачив саме заходи кримінально-процесуального примусу (маємо на увазі не заходи кримінально-процесуального примусу як прояву кримінально-процесуального примусу, а кримінально-процесуальний примус загалом). Проте, забігаючи наперед, фокусуємо увагу, що тим часом у переліку заходів забезпечення кримінального провадження, передбаченому у ч. 2 ст. 131 КПК України, зазначені не всі заходи кримінально-процесуального примусу, які трапляються в інших положеннях кодексу, що дає підстави вважати низці науковців, що заходи забезпечення кримінального провадження є вужчим поняттям, ніж заходи кримінально-процесуального примусу саме як форми вияву (частини) кримінально-процесуального примусу. Однак у зазначеному переліку наявні й інші заходи, які не є заходами кримінально-процесуального примусу, а саме: накладення грошового стягнення (захід кримінально-процесуальної відповідальності) та тимчасовий доступ до речей і документів (аналог слідчої дії виїмки за КПК України 1960 року, що покликаний на збирання доказів, а не на примусове його забезпечення).

А тому логічніше все-таки, на нашу думку, змінити назву «заходи забезпечення кримінального провадження» на «заходи кримінально-процесуального примусу», суттєво змінивши їхній перелік у ч. 2 ст. 131 КПК України, додавши інші заходи, передбачені у кодексі, і виключивши накладення грошового стягнення як захід кримінально-процесуальної відповідальності та тимчасовий доступ до речей і документів як слідчу дію, що цілком закономірно має бути предметом наступних досліджень.

Отже, на наше переконання, кримінально-процесуальний примус з огляду на положення нового КПК України та внесених у нього змін характеризується такими ознаками: 1) кримінально-процесуальний примус – це вид державно-правового примусу, що є методом регулювання кримінально-процесуальних правовідносин, а тому застосовується тільки в межах кримінального провадження; 2) кримінально-процесуальний примус є системним і реалізується через кримінально-процесуальну відповідальність, кримінально-процесуальні санкції та заходи кримінально-процесуального примусу; 3) кримінально-процесуальний примус має правообмежувальний характер, оскільки тимчасово обмежує конституційні права і свободи особи у визначених межах; 4) кримінально-процесуальний примус здійснюється через психологічний, організаційний чи матеріальний (майновий) вплив; 5) кримінально-процесуальний примус є нормативно визначеним, тому що застосовується виключно в порядку, за умов, на підставах та у випадках, передбачених кримінально-процесуальним законом; 6) кримінально-процесуальний примус має офіційно-державний характер, оскільки застосовується від імені держави уповноваженими органами та їхніми службовими особами (слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом) самостійно або за клопотанням сторони кримінального провадження чи іншими працівниками правоохоронних органів або фізичними особами у визначених випадках (мається на увазі законне затримання з огляду на ст. 207 КПК України [4]); 7) кримінально-процесуальний примус є тимчасовим, оскільки завжди обмежений у часі і застосовується або одномоментно (тобто разово) незалежно від досягнутих цілей, або на конкретний термін часу, визначений законом; 8) кримінально-процесуальний примус є персоніфікованим, тому що застосовується тільки до конкретних учасників кримінального провадження або осіб, які залучаються до кримінально-процесуальної діяльності; 9) кримінально-процесуальний примус має владно-примусовий характер, оскільки застосовується до конкретних осіб незалежно від їхньої волі та бажання, однак не завжди всупереч їхній волі (іноді кримінально-процесуальний примус сприймається деякими суб'єктами добровільно, але від цього конкретні заходи та/або санкції не перестають бути примусовими з огляду на їхню природу і можливість застосування більш суворіших заходів та/або санкцій); 10) застосування кримінально-процесуального примусу завжди пов'язане із кримінально-процесуальним правопорушенням, тому що він застосовується або для запобігання кримінально-процесуальному правопорушенню у разі загрози його вчинення у формі заходів кримінально-процесуального примусу, або для припинення цього правопорушення у разі його вчинення у формі кримінально-процесуальної відповідальності через кримінально-процесуальні санкції; 11) кримінально-процесуальний примус є цілеспрямованим, тому що застосовується з метою забезпечення належного виконання учасниками кримінального провадження або особами, які залучаються до кримінально-процесуальної діяльності, своїх обов'язків, запобігання їхній неправомірній поведінці, безперешкодного руху кримінального провадження, примусового забезпечення отримання, збирання та зберігання доказів, забезпечення цивільного позову, можливої конфіскації майна та спеціальної конфіскації, усунення вчиненого кримінально-процесуального правопорушення, покарання особи, яка його вчинила, відновлення порушеного правового стану і створення умов для

швидкого та ефективного виконання завдань кримінального судочинства загалом; 12) законність та обґрунтованість застосування кримінально-процесуального примусу забезпечується судовим контролем через слідчого суддю (крім випадків, передбачених законом) і системою кримінально-процесуальних гарантій прав учасників кримінального провадження загалом.

Висновки. З огляду на всі вищевказані трактування поняття «кримінально-процесуальний примус», внесені зміни до чинного кримінального процесуального законодавства та власне бачення на зазначену проблематику, ми вважаємо, що кримінально-процесуальний примус – це вид державно-правового примусу, що є методом регулювання кримінально-процесуальних правовідносин і являє собою систему кримінально-процесуальної відповідальності, кримінально-процесуальних санкцій та заходів кримінально-процесуального примусу, які тимчасово обмежують конституційні права і свободи особи у визначених межах у формі психологічного, фізичного, організаційного чи матеріального впливу та застосовуються виключно в порядку, за умов, на підставах та у випадках, передбачених кримінально-процесуальним законодавством, уповноваженими органами та їхніми службовими особами (слідчим, прокурором, слідчим суддею або судом) самостійно або за клопотанням сторони кримінального провадження чи іншими працівниками правоохоронних органів або фізичними особами у визначених випадках до конкретних учасників кримінального провадження або осіб, які залучаються до кримінально-процесуальної діяльності, незалежно від їхньої волі та бажання у разі вчинення або загрози вчинення кримінально-процесуального правопорушення для його попередження, припинення чи подолання наслідків із метою забезпечення належного виконання ними своїх обов'язків, запобігання їхній неправомірній поведінці, безперешкодного руху кримінального провадження, примусового забезпечення отримання, збирання та зберігання доказів, забезпечення цивільного позову, можливої конфіскації майна та спеціальної конфіскації, усунення вчиненого кримінально-процесуального правопорушення, покарання особи, яка його вчинила, відновлення порушеного правового стану і створення умов для швидкого та ефективного виконання завдань кримінального судочинства загалом.

Хоч це визначення є розлогим, воно розкриває увесь зміст цього поняття та передбачає всі його ознаки. Однак потребує наступного глибшого дослідження питання співвідношення кримінально-процесуального примусу та заходів забезпечення кримінального провадження, а також проблема доцільності використання такого поняття у КПК України.

Список використаних джерел:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року № 254к/96 ВР зі змінами, доповненнями і офіційними тлумаченнями в редакції від 15 березня 2016 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Благодир А.А. Застосування примусу під час провадження слідчих дій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.09 – «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / А.А. Благодир. – Київ: Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. – 19 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.: іл.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651 VI із змінами і доповненнями в редакції від 11 червня 2016 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
5. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних із ізоляцією особи: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.09 – «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В.В. Рожнова – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. – 215 с.
6. Фірман О.В. Заходи забезпечення кримінального провадження та їх класифікація / О.В. Фірман // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 6. – С. 231–234. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/6_2014/64.pdf.
7. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В.М. Корнуков. – Саратов, 1978. – 138 с.
8. Ахпанов А.Н. Меры процессуального принуждения: социальная ценность, теория и практика применения. Учебное пособие. – Караганда: Карагандинская высшая школа МВД СССР, 1989. – 94 с.
9. Білокінь Р.М. Співвідношення кримінальної процесуальної відповідальності й кримінального процесуального примусу // Р.М. Білокінь // Jurnalul juridic national: teorie și practică. – 2015. – Decembrie. – № 6. – С. 216–218. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/6/48.pdf>.
10. Миколенко О.М. Кримінальний процесуальний примус у положеннях нового Кримінального процесуального кодексу України / О.М. Миколенко // Правова держава. – 2013. – Вип. 16. – С. 204–208. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5676/1/204-208.pdf>.